

Szczecińska Kolekcja Starożytności Pomorskich (2) *Starożytności zaginione*

Przez kilka dni nie mogłem stwierdzić, co się zachowało z dawnych, licznych zbiorów tegoż muzeum. Na miejscu dawnego magazynu zastałem pustki. Muzeum, które znałem, wprawdzie tylko przelotnie, z czasów przedwojennych, przedstawiało się zupełnie inaczej i to wskutek przeobrażeń spowodowanych nalotami i bombardowaniem w styczniu i sierpniu 1944 roku...!

Tak opisał napotkaną w marcu 1947 r. sytuację zbiorów archeologicznych muzeum szczecińskiego Tadeusz Wiczorkowski, pierwszy powojenny kustosz Działu Prehistorycznego. Od momentu opuszczenia budynku Pommersches Landesmuseum przez wojsko radzieckie, które zajmowało go od 26 kwietnia 1945 r. do lipca 1946 r., aż po początek 1947 r. nie

podejmowano prac mających na celu uporządkowanie zbiorów pradziejowych. Ruszyły one dopiero z początkiem 1947 r., a działania skupiono wówczas przede wszystkim na przygotowaniu magazynu, archiwum i biblioteki. Zliczone w pierwszych latach powojennych zbiory Działu Prehistorycznego obejmowały około 16 tysięcy zabytków oraz szczątkową ich dokumentację w postaci kartoteki odpisów ze starszej części inwentarza, niektó-

rych akt i map, dotyczących m.in. badań w terenie oraz przezroczy, klisz i zdjęć opublikowanych zabytków².

Rozpoczęta organizacja magazynu i archiwum stanowić miała podstawę do podjęcia prac inwentaryzacyjnych, jednak przez kilka kolejnych lat nie został założony nowy, pełny inwentarz muzealiów archeologicznych. Posługiwano się przedwojenną numeracją, a jedynie zabytki prezentowane na ekspozycjach

Ozdoby i monety srebrne ze skarbu wraz z ułamkiem naczyńia, w którym prawdopodobnie były schowane, odkryte w Rybicach (pow. kamieński). Wczesne Średniowiecze

miały naniesione sygnatury wystawiennicze³. Przyczyną takiego postępowania znajdują uzasadnienie zarówno w sposobie prowadzenia przedwojennych inwentarzy zbiorów Pomorskiego Muzeum Krajowego, jak i były następstwem znacznego uszczuplenia kolekcji i jej dokumentacji.

Muzealia archeologiczne gromadzone w Szczecinie od lat 20. XX w. do 1944 r. wpisane były w dwóch zasadniczych inwentarzach: starszy – z czasów, gdy opiekę nad pomnikami kultury Pomorza sprawowało Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde oraz nowszy – wprowadzony po 1924 r., przed powołaniem Provinzialmuseum Pommerscher Altertümer (od 1934 r. Pommersches Landesmuseum)⁴. W obu przypadkach inwentarze obejmowały wszystkie zabytki z zakresu historii kultury. Taki sposób inwentaryzacji zbiorów spowodował, iż żaden z wyodrębnionych działów kolekcji (zbiory archeologiczne, etnograficzne, historii regionu i miasta, sakralne) nie miał ciągłej numeracji. Całość wpisów inwentarzowych (starych i nowych) obejmowała 12 ksiąg⁵, w których znajdowało się około 9000 pozycji starszej kolekcji i ponad 5100 numerów kolekcji nowszej. Wojnę przetrwały jedynie 3 tomy, z lat 1890-1906, obejmujące starszą część kolekcji o numerach od 2764 do 5774. Były one wraz z pozostałymi księgami ewakuowane do kasy miejskiej w Szczecinie. Razem z kartoteką odpisów ze starszego inwentarza stanowiły bazę do rozpoznania stanu zbiorów archeologicznych sprzed 1926 r. Odnośnie inwentarza nowszego, nie dysponowano praktycznie żadną pełniejszą dokumentacją muzealną, prócz notatnika *Eingang-Journal Abteilung I (Urgeschichtliche Abteilung)* pełniącego funkcję księgi wpływów zabytków za lata 1934-1944. Dodatkowych danych mogły dostarczyć jedynie kwerendy w literaturze oraz w dokumentacji konserwatorskiej. Ta ostatnia tworzyła osobny dział archiwaliów i prowadzona była z racji pełnienia przez dyrektora Pommersches Landesmuseum funkcji konserwatora zabytków archeologicznych na obszarze Pomorza. Do tego działu należała najobszerniejsza grupa

akt, jaką stanowiły dane o znaleziskach z terenów poszczególnych miejscowości - Fundberichte (Ortsakten). Od 1933 roku uzupełniano teczki znalezisk o odpisy z kartoteki dawnego inwentarza i odnośniki do literatury, a także o informacje skopiowane z dawniejszych notatek o znaleziskach. W trakcie wojny zostały one wywiezione wraz z zasobami Staatsarchiv Stettin do dworku w Pęzynie, gdzie odnaleziono je tuż po wojnie. W 1949 r. niemal 2300 skoroszytów tychże akt przekazanych zostało z Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych do muzeum⁶. Zachowany zbiór zawierał większość teczek przedwojennych.

Konkludując, można zatem stwierdzić, iż stan zachowania dokumentacji muzealnej przedwojennych zbiorów szczecińskich utrudniał identyfikację i uporządkowanie zabytków, a zbiory, po części uszkodzone i przemieszane na skutek bombardowań, pozbawione były najcenniejszych i unikatowych znalezisk. Najważniejsze wydawało się podjęcie próby ustalenia losów zabytków archeologicznych dyslokowanych z Pommersches Landesmuseum w trakcie wojny, w związku z przepisami o ochronie przeciwlotniczej. Komplet dokumentacji wywozowej zbiorów T. Wiczorkowski odnalazł tuż po podjęciu pracy w Szczecinie. Rozpoczął on sprawdzanie miejsc ewakuacji zabytków z muzeum szczecińskiego położonych w granicach Polski, jednak bez powodzenia⁷. W zasadniczej mierze losy tych zbiorów pozostają nadal nieznanne. Omówione w 1. części niniejszego opracowania zabytki ocalone, które trafiły do Muzeum Narodowego w Szczecinie w wyniku polsko-niemieckiej wymiany⁸, z nielicznymi wyjątkami pochodzą z miejsc ewakuacji położonych w obecnych granicach Niemiec.

Rozstrzygający dla naszej znikomej wiedzy na temat losów zabytków ewakuowanych z muzeum szczecińskiego do miejscowości położonych w obecnych granicach Polski jest czasokres pomiędzy sphyłkowym etapem wojny, a końcem 1946 r. Pomorze Zachodnie w początkach tego okresu było już teatrem działań wojennych. Budynki, głównie majątki szlacheckie, przeznaczone do zabezpie-

Zdobiony przedmiot z poroża, tzw. laska magiczna ornamentowana liniami rytmicznymi z nacięciami oraz przedstawieniem zwierzęcym, wydobyty z Odry (Szczecin-Grabowo). Epoka kamienia (mezolit)

Gliniany wózek (kultowy?) z figurkami siedzących ptaków, odkryty w Brzeźniaku (pow. łobeski), nawiązujący do podobnych przedmiotów wykonanych z brązu. Młodszy okres epoki brązu

Znalezisko gro-madne – zespół przedmiotów z brązu: miecz, zapinka, siekierki, kłamy do pasa, bransolety, tarczki złożone w dębowym kuferku (depozyt wędrownego kupca-wytwórcy?), odkryty w torfie w okolicy Kopaniewa (pow. łęborski). Późny okres epoki brązu

Brązowy posążek Bachusa, wydobyty z Odry w rejonie Gryfina (pow. Ioc). Okres wpływów rzymskich

czenia zbiorów, były opuszczane przez właścicieli. W większości przypadków stacjonowały w nich wojska, a mienie opuszczone było plądrowane i grabione przez przemieszczającą się ludność. Przykładem może być tutaj choćby muzeum trzebiatowskie, którego zasoby, w tym pokaźna kolekcja archeologiczna, zostały zniszczone tuż po zakończeniu działań wojennych⁹.

Trudne do ustalenia są także losy zabytków archeologicznych przechowywanych w miejscu ewakuacji zasobu archiwaliów pomorskich – Pęzinie, w majątku rodu Puttkamerów. Były tutaj zdeponowane również starożytności pomorskie, przede wszystkim wybrane materiały z największych badań wykopaliskowych na Pomorzu, przeprowadzonych w trakcie wojny na wielokulturowym cmentarzysku w miejscowości Wartín (Kreis Angermünde), a także pojedyncze znaleziska z wyposażenia grobów kurhanowych z Lubieszewa. Te ostatnie z pewnością nie zostały odnalezione, a wykopaliska z Wartina są zdekompletowane¹⁰.

Istnieją natomiast podstawy, by przypuszczać, iż niektóre spośród ewakuowanych zabytków zostały ukryte w związku ze zbliżającym się frontem działań wojennych, bądź rozproszone tuż po zakończeniu walk. Przypuszczenia takie rodzi odkrycie ujawnione przed kilku laty w miejscowości Piaski Wielkie, w obrębie dawnego majątku von Flemmingów. Chodzi o pojedynczy przedmiot – miecz brązowy – pochodzący ze znaleziska drewnianego kuferka wypełnionego wyrobami brązowymi z miejscowości Kopaniewo.

Zaprezentowany powyżej wybór problematyki związanej ze stratami wojennymi w szczecińskiej kolekcji starożytności pomorskich wskazuje, na jakie trudności napotyka się, chcąc określić wielkość uszczerbku dóbr najstarszych odcinków kultury Pomorza. Pewne jest natomiast, że dotknęły one w głównym stopniu najwartościowsze obiekty. Dodatkowe utrudnienie związane jest z powojennymi przemieszczeniami zabytków. Muzeum szczecińskie uczestniczyło w odbudowie i rozbudowie sieci placówek muzealnych na Pomorzu Zachodnim¹¹, nie tylko inicjując ich działalność, ale także wspierając organi-

zację wystaw (np. w Koszalinie, czy Stargardzie Szczecińskim), choćby w postaci wypożyczeń zabytków. Niekiedy udostępniane zbiory nie były jeszcze wprowadzone do inwentarza i posługiwano się sygnaturami przedwojennymi. Dokumentacja tych wypożyczeń, a niektóre obiekty nie powróciły do obecnej chwili, jest zachowana w niewielkim stopniu, co jeszcze bardziej gmatwa sprawę ustalenia faktycznych strat wojennych kolekcji szczecińskiej.

Akta ewakuacyjne, które obejmują różne kategorie zabytków, zawierają ponad 700 pozycji zidentyfikowanych jako muzealia archeologiczne. Z tej grupy ponad 200 ocalało i drogą wymiany trafiło do Muzeum Narodowego w Szczecinie. Kolejnych kilkadziesiąt, które pochodzą z odkryć archeologicznych na terenie Pomorza Przedniego i Rugii, znajduje się w zbiorach niemieckich. Pozostaje zatem przynajmniej 400 pozycji inwentarzowych, których z pewnością brakuje w wyniku zaginięcia z miejsc ewakuacji.

Podobnie jak w przypadku zabytków ocalonych, starożytności zaginione pochodzą z miejscowości położonych zarówno w obecnych granicach Niemiec, jak i Polski, a straty dotyczą różnych epok i okresów pradziejów oraz średniowiecza ziem pomorskich. Z obszarów w granicach Polski najdotkliwsze straty odnotowuje się wśród źródeł z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza. Mniej liczne uszczerbki wiążą się z najstarszymi odcinkami pradziejów, jednak i w tej grupie chronologicznej wymieniać można znaleziska o charakterze unikatowym, jak choćby przedmioty reprezentujące sztukę mobilną zbieracko-łowieckich społeczności mezolitycznych, w tym przede wszystkim laskę magiczną z przedstawieniem zwierzęcym, wydobytą z Odry w rejonie Szczecina-Grabowa. Do równie wyjątkowych odkryć zaliczyć należy zaginiony zespół ze Szczecina-Śmierdnicy, złożony z 2 wytworów – czekana i siekierki – wykonanych z miedzi, które są jednymi z najstarszych wyrobów metalowych znanych z Pomorza.

Dużą grupę wśród obiektów zaginionych stanowią źródła z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, w tym przede

wszystkim znaleziska gromadnie, ale i dary grobowe oraz przedmioty odkryte pojedynczo. W pierwszej z wymienionych kategorii niepowetowaną stratą jest z pewnością zaginięcie wspomnianego już zespołu przedmiotów brązowych z drewnianego kufierka, odkrytego w torfie w okolicach Kopaniewa, z którego odnaleziono przed kilkoma laty jedynie miecz brązowy. W kolejnych dwóch kategoriach odczuwalny jest brak w zbiorach pomorskich unikatowych znalezisk takich, jak: wózek gliniany z figurkami ptaków, odkryty na cmentarzystku w Brzeźniaku, nawiązujący do brązowych wytworów tego typu znanych z innych obszarów, a także tarcza brązowa obcego pochodzenia wydobyta z Odry w rejonie Ognicy.

Liczne są również straty zabytków z ostatnich wieków przed naszą erą oraz pierwszych wieków naszej ery po schyłek starożytności. W głównej mierze dotyczą one przedmiotów odkrytych w grobach: broni, ozdób, importowanych wyrobów luksusowych, ale także obiektów odkrytych pojedynczo i monet. Wśród darów grobowych niepowetowana jest z pewnością utrata części zabytków z bogato wyposażonych kurhanów, rabowanych jeszcze w XIX w. i badanych w okresie międzywojennym, wśród których były fragmenty szklanego pucharaka z przedstawieniami gladiatorów oraz srebrnych pucharów. Podobnie jak w przypadku znalezisk z okresów wcześniejszych, szczególnie fatum zawisło nad przedmiotami wydobytymi z Odry, o czym świadczy zaginięcie brązowego posążka Bachusa, odkrytego w korycie tej rzeki w Gryfinie.

Straty dotknęły także zbiory zabytków wczesnośredniowiecznych, w tym przedmioty pochodzące z pierwszych badań prowadzonych przed wojną w Wolinie, czy ze srebrnych skarbów, jak choćby z odkryć w Rybicach, które przed wojną podzielone były pomiędzy kolekcję szczecińską i trzebiatowską. Przypomnieć należy, że praktycznie jedyne przedwojenne odkrycia zachodniopomorskich skarbów wczesnośredniowiecznych, które ocalały, znajdują się w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie w efekcie polsko-niemieckiej wymiany zabytków. ■

LITERATURA

- Bielecki T. (2001) *Pierwszy okres pracy Muzeum Pomorza Zachodniego w świetle dokumentów*, (w:) E. Wilgocki, M. Dworaczek, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński (red.), *Instantia est mater doctrinae, Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka*, Szczecin, s. 441-448.
- Egges H.J. (1961) *Pommersche Vorgeschichtsforschung im Exil (1945-60)*, „Baltische Studien”, NF B. 48, s. 75-104.
- Filipowiak W. (1965) *Muzeum Pomorza Zachodniego w dwudziestolecie (1945-1965)*, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. XI, s. 9-27.
- Kowalski K. (2010) *Szczecińska Kolekcja Starożytności Pomorskich, część I – starożytności ocalone*, „Cenne, Bezcenne/Utracone”, Nr 1 (62) styczeń-kwiecień 2010.
- Kowalski K. (2010) *Zaginione – Ocalone. Dawna szczecińska kolekcja starożytności pomorskich*, folder wystawy, Szczecin.
- Kozińska B. (2001) *Szczecińskie muzeum pod dyrekcją Władysława Filipowiaka*, (w:) M. Dworaczek, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński (red.), *Instantia est mater doctrinae, Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka*, Szczecin, s. 457-469.
- Marciniak J. (1953) *Sprawozdanie z działalności Muzeum Pomorza Zachodniego w latach 1945-1950*, „Archeologia”, R. IV (1950-1951), s. 148-9.
- N.N. (Musianowiczówna K.) (1946) *Łosy muzeów prehistorycznych na Pomorzu Zachodnim*, „Z Otchłani Wieków”, R. XV (1946), z. 6, s. 96-102.

PRZYPISY

- ¹ T. Wieczorowski (1947) *Stan, potrzeby i zadania Działu Prehistorycznego Muzeum Miejskiego w Szczecinie*, „Z Otchłani Wieków”, R. XVI (1947), z. 5, s. 141-143.
- ² T. Wieczorowski, op. cit., 1947, s. 142; J. Marciniak, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Pomorza Zachodniego w latach 1945-1950*, „Archeologia”, R. IV (1950-1951), 1953, s. 148.
- ³ W niektórych przypadkach usuwano także dawne oznaczenia inwentarowe, co przy braku odpowiedniej dokumentacji doprowadziło do konieczności prowadzenia wtórnej identyfikacji zbiorów.
- ⁴ Na temat historii i organizacji przedwojennych zbiorów archeologicznych w Szczecinie patrz: K. Kowalski, *Zaginione – Ocalone. Dawna szczecińska kolekcja starożytności pomorskich*, folder wystawy, Szczecin 2010.
- ⁵ H.J. Eggers, *Pommersche Vorgeschichtsforschung im Exil (1945-60)*, „Baltische Studien”, NF B. 48, 1961, s. 91.
- ⁶ T. Bielecki, *Pierwszy okres pracy Muzeum Pomorza Zachodniego w świetle dokumentów*, (w:) E. Wilgocki i in. (red.) *Instantia est mater doctrinae*, Szczecin 2001, s. 446.
- ⁷ Informacje ustne Zofii Krzymuskiej-Fafius i prof. Władysława Filipowiaka, na podstawie ich rozmów z Tadeuszem Wieczorkowskim; W. Filipowiak, *Muzeum Pomorza Zachodniego w dwudziestolecie (1945-1965)*, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. XI, 1965, s. 10.
- ⁸ K. Kowalski, *Szczecińska Kolekcja Starożytności Pomorskich, część I – starożytności ocalone*, „Cenne, Bezcenne/ Utracone”, Nr 1 (62) styczeń-kwiecień 2010.
- ⁹ N.N. (K. Musianowiczówna), op. cit., 1946.
- ¹⁰ Konfrontacja stanu obecnego z numerami dawnego inwentarza, wymienionymi w dokumentacji ewakuacyjnej.
- ¹¹ W. Filipowiak, op. cit., 1965; B. Kozińska, *Szczecińskie muzeum pod dyrekcją Władysława Filipowiaka*, (w:) E. Wilgocki i in. (red.), *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka*, Szczecin 2001, s. 458.
- Ilustracje na podstawie fotografii z Archiwum Działu Archeologii MNS

Szklany pucharak importowany z przedstawieniami gladiatorów, odkryty na cmentarzystku w Lubieszewie (pow. gryficki). Okres wpływów rzymskich